

KÖNYVSZEMLE

Grüll Tibor: *A tenger gyümölcsei. A tengerek szerepe a Római Birodalom gazdaságában*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2016.

Az ókor iránt érdeklődőknek eddig nem állt rendelkezésére olyan magyarul olvasható kézikönyv, mint Fernand Braudel monumentális alkotása a kora újkori Földközi-tengerről.¹ Részben Braudel munkájától inspirálva az utóbbi egy-két évtizedben több mű is napvilágot látott a Földközi-tenger térségének múltjáról. Minden bizonnyal a leghíresebb ezek közül Peregrine Horden és Nicholas Purcell közös munkája a *The Corrupting Sea* című, amely mintegy 3000 évnyi időszakot átfogva tárgyalja a tenger és az emberek kapcsolatát.² Ennek a szintézisnek az egyik kulcsfogalma a *connectivity*, az összekapcsoltság, amelyet Grüll Tibor is használ monográfiájában. Horden és Purcell munkájára reflektált a William V. Harris által szerkesztett tanulmánygyűjtemény, amely a *Rethinking the Mediterranean* címet viseli.³ E kötetben az ókori Mediterráneummal foglalkozó tanulmányok mellett olyan kérdésekre is kitérnek a szerzők, mint például a XVIII. századi utazási irodalom (Christopher Drew Armstrong), vagy, hogy a Földközi-tenger tekinthető-e az egyetlen Mediterráneumnak (David Abulafia).

Grüll Tibor, aki a fenti két kötethez képest valamivel szűkebb időbeli spektrumot választott, a Római Birodalom fénykorára koncentrál, bár minduntalan kitér a föníciai és görög előzményekre is. Könyvében a Mediterráneum gazdasági adottságai és feltételei mellett az azokra épülő emberi tevékenységeket (hajózás, kereskedelem) is áttekinti.⁴

A könyv négy nagyobb fejezetre tagolódik, amelyek közül az első a tenger földrajzi viszonyait, természeti adottságait taglalja. A szerző a Földközi-tenger központú antik világkép határainak felvázolásával indítja bemutatását, amelynek során előbb a nyugati és északi vidékekre, vagyis az Atlanti-óceánra vonatkozó adatokat tárgyalja. A *periplusok* és régészeti adatok fényében próbálja feltárni, meddig jutottak vagy milyen területeket ismertek a föníciaiak, a görögök, majd nyomukban a rómaiak. Északon az Ön-szigetek (talán Cornwall), Thule (talán Izland), illetve Jütland és Skandinávia jelzik az ókori földrajzi felfedezések vagy ismeretek határait. Az Atlanti-óceánon történő hajózás mellé legalábbis Britannia felé alternatív útvonal kínálkozott Gallián keresztül, amit a rómaiak előszeretettel használtak. A Rhodanus völgyén felhajózva, majd szárazföldön folytatva útjukat érték el a La Manche csatornát, s itt keltek át a szigetekre. Déli irányban Afrika, amelyet a valóságosnál jóval kisebbnek gondoltak, jelentette az utazások, expedíciók terepét. Nyugati oldalán a Kanári-szigetek, keleten pedig a szomáliai partvidék és Zanzi-

¹ F. Braudel: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában I–III. Budapest 1996.

² P. Horden – N. Purcell: The Corrupting Sea. A Study of Mediterranean History. Oxford 2000.

³ W. V. Harris (ed.): Rethinking the Mediterranean. Oxford 2006.

⁴ Utóbbihoz vö. Neville Morley kötetét (Trade in Classical Antiquity. Cambridge 2007), amit Grüll nem említ irodalomjegyzékében, bár a szerző több tanulmányát hivatkozza.

bár lehettek a legtávolabbi pontok. A szárazföldön a Szahara állta útját a felfedezőknél. Itt talán Cornelius Balbus Kr. u. 59-es vállalkozása jutott legmesszebbre, elérve a líbiai Garamát. Kelet felé a Vörös-tengeren és az Indiai-óceánon hajózó rómaiak eljutottak Sri Lankáig (Taprobane), sőt a mai Vietnam térségéig is. E keleti kapcsolatok sűrűn viszszerternek a könyv további lapjain, Őc Eo és Kattigara problémája pedig az 1. függelék tárgyát képezi. Jóllehet meglehetősen nagy területről rendelkeztek információval, mégis érdekes fényt vet a rómaiak gondolkodására az a megfigyelés, hogy az általuk el nem ért területeket jelentéktelennek, nem túl nagyoknak, ritkán lakottnak vagy a forráságtól áthathatatatlannak gondolták (19. o.).

A világtérkép határainak felvázolását követő *„mi tengerünk”* című alfejezet a Földközi-tenger tagoltságát, résztengeireit ismerteti. Az olvasó talán innen hiányolja leginkább a mediterrán szó etimológiáját, amely szélesebb jelentésmezővel bírt, mint mai köznapiság értelmé.⁵ A *mare nostrum* részekre bontása után következik egységesítése, az összekapcsoltság bemutatása. A Purcell és Horden által ismertté tett fogalmat Grüll Tibor gazdasági, kereskedelmi, információáramlási és műveltségi területekre is kiterjeszti, s haszonnal alkalmazza az ún. hálózatelmélet eredményeit. A fejezetet néhány természeti tényező jellemzésével zárja. A tenger sós voltának egy hosszú Aristotelész-idézettel történő felvezetése igazából nem ezen a helyen nyeri el értelmét az olvasó számára, hanem néhány lappal később a sólepárlás kapcsán. E mellett árapály, áramlatok, szelek és mélység(mérés) alkotják a fejezet témaköreit. A szerző helyesen hangsúlyozza, hogy az áramlatok befolyásolták a hajózás irányát, sebességét, és hozzájárultak a kereskedelmi útvonalak kialakulásához. Az áramlatok szerepe a negyedik fejezetben is viszszerter. A szelekről szóló részben nem csupán a szelek elnevezéséről nyújt tájékoztatást, hanem a fennmaradt anemoszkópok kisebb katalógusát is megkapjuk.

A következő nagyobb fejezet, amelyben a tengerből nyerhető erőforrásokat taglalja a szerző, a sólepárlással indul, majd a halászaton és halszószyártáson át eljut egészen a korallig, illetve a ruházati luxuscikkek nyersanyagául szolgáló *bissus*ig. A sólepárlásról szóló alfejezetből megtudjuk, hogyan oldották meg a rómaiak a tengervíz kiemelését, elpárologtatását, majd a só tisztítását. A kis-ázsiai Kaunosban (54–55. o.) 48 kör alakú lepárló medencét tártak fel, köztük pedig csatornákat találtak. A Kr. e. I. században létrehozott komplexum működését feliratok is megvilágítják. A halászatot és haltenyésztést – jelentőségének megfelelően – bőven tárgyalja, mintegy 24 lapot szentelve e tárgynak. Kiderül, hogy a rómaiak legalább 144 fajta halat ismertek, számon tartották ezek élőhelyét, és legkevesebb 7-féle hálóval fogták ki őket. A halászati módszerek megismerését olyan régészeti leletek segítik, mint például az ún. Jézus-csónak vagy a Chiclana de la Frontera (Spanyolország) mellett található tonhalfigyelő torony. A tonhal halászata nagy szervezettséget kívánt, amint azt egy parioni felirat tanúsítja, amelyen megfigyelő, hálómester, kapitány, matróz és a napi fogás feljegyzője is szerepel, mutatva a halászati társaság kifinomult munkaszervezetét. A halszószyártására és kereskedelmére, noha jelentősége vitathatatlan, itt nem térünk ki, erről Grüll Tibor korábban már egyébként is

⁵ Vö. pl. Cic. *Verr.* II 3, 192; Liv. XXXVIII 18, 11.

értekezett.⁶ Ez a fejezet is mutatja, mi a könyv egyik említést érdemlő pozitívuma: a régészeti, feliratos és szöveges emlékek komplex kezelése. Jelen esetben például a ventotene-i haltenyésztő medence, az egyik legjelentősebb korai keresztény epigráfiai emlék, az 1839-ben felfedezett Pectorius-felirat és Oppianos halászati tankölteménye egyaránt helyet kapnak a bemutatásban.

A harmadik fejezettel tér át a szerző a természeti feltételekről az ember alkototta struktúrák (kikötők, hajótípusok, kereskedelmi útvonalak) ismertetésére, jóllehet a gazdasági-társadalmi aspektust a kötet első felében sem téveszti szem elől. A *Kikötők* című fejezet a korábbi lapokon már megszokott szerkezeti felépítést követve előbb a főníciaiak és görögök kikötőit veszi sorra röviden, majd ezután tér rá a Római Birodalom kikötőhálózatára. Eljárása jól indokolható, ugyanis a rómainak tekintett kikötők java része főníciai vagy görög előzményekre tekint vissza. Az viszont kevésbé érthető, milyen ellentmondást vél felfedezni az idősebb Plinius (*NH* XXXVII 201) és Strabón (VI 4,1) Itália kikötőiről írt jellemzésében a 107. lapon. Véleményünk szerint a két szöveghely megegyezik abban, hogy Itália tengeren jól megközelíthető, mert vannak kikötésre alkalmas pontjai.

A fejezet további részében kikötőtípusok szerint járja körbe a Mediterráneumot, kimutatva, hogy a rómaiak egyrészt mekkora erőfeszítéseket tettek a kikötők hajózható voltának megőrzéséért (hullámtörő gátak, beton alkalmazása, kotrás stb.), másrészt milyen hatalmas kikötőket tudtak létesíteni. Erre a legszemléletesebb példát Ostia-Portus nyújtja, amely a maga hatszög alakú mesterséges kikötőjével 234 hektárnyi vízfelületen biztosított védett kikötést. A számszerű adatokkal bőségesen ellátott fejezetből gazdaságtörténetileg talán az a legfontosabb megállapítás, hogy a rendelkezésünkre álló adatokat a hálózati analízis módszerével vizsgálva az a következtetés tehető, hogy a földközi-tengeri kereskedelemnek „mindössze három csomóponti kikötője volt”: Portus, Alexandria, Puteoli. Érdekes továbbá a városi kikötők és a kikötővárosok fogalmi megkülönböztetése, jóllehet az egyes példák besorolása nagymértékben az adatok interpretációján múlik. A kikötői infrastruktúra alkotja e fejezet utolsó részét, amelyben horgonyzókövek, *horreumok*, a kikötők személyzete (pl. *mensores*), vagy éppen az 1983-ban feltárt kikötői daru maradványai és rekonstrukciós rajza kerülnek elő.

A kötet negyedik fejezete a kereskedelmi hajózással foglalkozik, beleértve ebbe a hajótípusok ismertetését, a kereskedelmi útvonalakat és a hajóroncsok kutatását. A hajótípusok ismertetésénél kiderül, hogy a kereskedelmi célokat szolgáló hajók átlagosan 100–150 tonnásak lehettek, de a skála akár 500 tonnáig terjedhetett (Albenga-hajóroncs). A kereskedelem számára legfeljebb nehézséget, de nem abszolút akadályt jelentett a tél. A hajózási idény február elejétől november közepéig is eltarthatott. A téli hajózást bizonyítják a Karthágó kikötőjében felfedezett *ostrakonok*, amelyek egy része pontos dátummal volt ellátva. A hajózást nem csupán az időjárás veszélyeztette, de a kalózkodás is, akiknek tevékenysége a magyar óorkutatók (pl. Maróti Egon) figyelmét is felkeltette. Jóllehet Grüll Tibor kitér arra, miként próbálták a hajósok elhárítani e ve-

⁶ Grüll T.: Halászat, haltenyésztés és halszógyártás a Római Birodalomban. *Ókor* 13 (2014) 36–51.

szélyeket az istenek segítségével, nem említi a kereskedelemhez kapcsolódó jogi megoldásokat, mint pl. a *lex Rhodia de iactu mercium*, amely a hajós és a szállított áruk tulajdonosai közötti kármegosztást szabályozta.

A hajók személyzetének katalógusba szedése után tér rá a főbb hajózási útvonalakra, amelyekből ötöt ismertet részletesen. Az utolsóként előkerülő Alexandria – India útvonal mind térbeli távolsága, mind a források szempontjából (pl. Hoq-barlang feliratai) a leginkább egzotikus. Minden bizonnyal ezért kelti fel leginkább a kutatók és a kötet olvasóinak kíváncsiságát, noha volumenét tekintve a birodalom gazdasági működésében valószínűleg kisebb szerepet játszott, ami leginkább a luxuscikkek importjára korlátozódott. Kiderül e fejezetből, hogy a Narbonensis–Britannia útvonal inkább folyókon (pl. Rhodanus) és szárazföldön bonyolódott Gallián keresztül, semmint Hispania megkerülésével tengeren. Az alfejezet a *Hajózási főútvonalak* címet viseli, de a legtöbb útvonalon igénybe kellett venni a tengeri és folyami hajózás mellett a szárazföldi áruszállítást is. A fejezetet a hajóroncsok kutatásának és az abból leszürhető tanulságoknak az ismertetése zárja.

Az elsüllyedt hajók rakománya azt a képet sugallja, hogy a rómaiak (valamint elődeik, a föníciaiak és görögök) a Földközi-tengeren szinte mindent szállítottak mindenhol. A könyv olvasán az a benyomásunk támad, hogy Grüll Tibor a felsorakoztatott adatok és információk tömegével kimondatlanul is az antik világ kereskedelméről alkotott „primitivista” felfogás ellen foglal állást.

A kötetet három rövid függelék (*A vietnami Óc Eo...; A korporációk tere Ostiában; Az antikythérai szerkezet*) és bőséges bibliográfia zárja.

A kötetben örömdetesesen kevés az elírás, sajtóhiba. E helyütt csupán – előző mondatunknak semmiképpen sem ellentmondva – az 53. lapot említénénk, ahol történetesen és kivételképpen két elírás is felbukkan. A „*minthogy az egész installáció késő római eredetű, nem lehetetlen, hogy hasonló megoldást már az ókorban is alkalmazta*” – mondatban az állítmány helyesen „*alkalmaztak*” lett volna. Ugyanitt a Cassiodorus-részlet fordításában az „*ahelyett, hogy*” és a „*helyett*” fordulatok együttes alkalmazása megzavarja a magyar mondat struktúráját, bár tartalma érthető. Olykor egy-egy szerkesztési következetlenség is előfordul. Pl. a *Stadiasmus Maris Magni* című munkát már a 121. lapon megemlíti, de az olvasót csak a 162. lapon tájékoztatja e közismertnek talán nem tekinthető munkáról.

A könyv további nagy erénye a benne található sok kép és színes térkép, amelyek az olvasó tájékozódását segítve élvezetesebbé, élményszerűbbé teszik az olvasást. A kötet alighanem a magyar ókortudomány sokat forgatott és használt alkotása lesz, s nem csak a gazdaságtörténettel vagy a tengerekkel és a hajózással foglalkozó szakemberek kezében. Világos felépítése, adatokban gazdag volta, a források komplex szemlélete és a számtalan illusztráció miatt – véleményünk szerint – egyetemi tankönyvként is remekül alkalmazható.

TAKÁCS LEVENTE

Juhász Erika: *A Húsvéti krónika. Prolegomena.* (Apollo Könyvtár 35.) Budapest, Argumentum Kiadó, 2014.*

Miként a szerző a monográfia bevezető mondatában megfogalmazza, a *Húsvéti krónika* (*Chronicon Paschale*, a továbbiakban *CP*) című, ismeretlen szerzőjű bizánci világtörténetnek nincs mértékadó kritikai kiadása. Sőt, e fontos műről csaknem 400 éve átfogó elemzés sem készült. A szerző korábbi tudományos munkásságának elismeréseképpen éppen arra kapott felkérést, hogy a *Corpus Fontium Historiae Byzantinae Series Vindobonensis* sorozatban a kritikai kiadást elkészítse. A magyar klasszika-filológia és bizantinológia történetének nemzetközileg kimagasló, fontos fejezete ez. A monográfia a szerteágazó szövegkritikai munka alapvetése, a szó szoros értelmében vett *Prolegomena*, a mű lehető legteljesebb értelmezésének, értézésének, tehát a mértékadó és időtálló kritikai kiadásnak az előmunkálata. Az előmunkálat a *CP* kapcsán felmerülő kérdések mélyreható elemzését, a problémák módszeres feltárását és megoldását jelenti. Mindez csupán közvetve jelenik majd meg a szövegkiadásban, enélkül azonban nincs eredmény.

Az említett, szabatosan körülhatárolt célnak megfelelően a szerző a monográfiában bevezetésül – a témában járatlan olvasónak is kedvezve – lényegre törően bemutatja a *CP*-t, majd fejezetekbe szerkesztve rátér a kéziratok, köztük a legrégebb és legfontosabb kézirat, a *Vaticanus Graecus 1941* filológiai elemzésére és az azokkal összefüggésben álló kérdések megválaszolására. Ezt követi az *editio princeps* és a modern fordítások bemutatása, majd az utolsó fejezetben a források kérdésére összpontosít, amely a kutatók számára kiindulópontul szolgáló *apparatus fontium* alapja. A monográfia beosztása kiváló, könnyen áttekinthető, tartalmi szempontból pedig a szövegkiadás előkészületeihez szükséges valamennyi fontos kérdéskört tárgyalja.

A kéziratokat tárgyaló fejezetben a szerző elsőként a *Vaticanus Graecus 1941* – a szakirodalmi tévelygések miatt is – kalandos történetét tisztázza. Kérlelhetetlen következetességgel rágja át magát (szinte szó szerint) a spanyol kutatók tetszetős, egyszersmind bőségesen áradó írásain. A *codex unicus* hányattatott sorsáról pontos, adatokban gazdag, mégis követhető leírást kapunk. Ragyogó, hamisítatlanul eredeti filológusi eredmény, hogy a szakirodalomban félreértelmezett „kettős” *possessori* bejegyzést, tudniillik a X. századi kéziratot és annak XVI. századi másolatát (*Matritensis Graecus 4860*) egyaránt Hieronymus Surita, anyanyelvén Jerónimo Zurita, vásárolta (*Messanae emi...*) 1551-ben, „egyszerűsíti”. A szerző ugyanis saját kollacionálása alapján megállapítja, hogy a XVI. századi, Madridban őrzött másolat készítője szolgálta a X. századi *possessori* bejegyzést is lemásolta. A X. századi és a XVI. századi, szövegében azonos *possessori* bejegyzések kezei tehát különböznek! A X. századi vatikáni kézirattal kapcsolatban is több új, lényegi megállapítást tesz.

A *Matritensis Graecus 4860* (a fent említett XVI. századi másolat) jelentőségét is a szerző ismerte fel elsőként. Mindez azért sem meglepő, mert a madridi katalógusok

* A recenzió az OTKA NN 104456 jelzetű pályázat támogatásával készült.

alapján a kézirat megtalálása sem volt egyszerű feladat. A másolat szinte fényképszerűen adja vissza az eredetit, annak XVI. századi állapotát, így értékes filológiai támpontot jelent az elmúlt 400 évben bekövetkezett szövegromlások (károsodások) javításában. Egyetértünk a másolat és az eredeti jellegzetességeinek tételes összevetése alapján megfogalmazott következtetéssel, miszerint mindaz, ami a XVI. századi madridi másolatból hiányzik, az a XVI. század után került be a X. századi *codex unicus*ba.

A szerző a többi, korábban már ismert másolat vizsgálatának is megfelelő, a kötelező áttekintésen túlmutató figyelmet szentel. A *Monacensis Graecus 557* egyedisége abban van, hogy ebből a kéziratból készült az *editio princeps*. Az áttekintés során itt is figyelemreméltó pontosításokat végez a szerző a korábbi szakirodalomban tényként kezelt értelmezéseket, sőt, tévedéseket illetően. A *Monacensis Graecus 557* valós *provenienciájának* megállapításához nem röstellte Casaubonus Scaligerrel folytatott levelezését is átolvasni, hogy a humanisták utalásaiból megbízható következtetéseket vonhasson le. Míg a spanyol kolléga a másoló, Darmarios és Fridericus Sylburgius heidelbergi könyvtáros között közvetlen kapcsolatot „hoz létre”, addig a szerző többoldalas kutatási beszámolóban tárja fel a – szinte detektívmódszerekkel kifürkészett – igazságot: hány közbülső lépés vezet Léridától Augsburgig, Darmariostól az első nyomtatott kiadás megszületéséig.

Alapelv, hogy szövegkritikai kiadások előkészítése során a kéziratok felderítésében és feldolgozásában a teljességre kell törekedni. Ebben a szellemben dolgozik a szerző is. Ezért írja le a rendkívül termékeny másoló, Darmarios Svédországban őrzött további két kéziratát is, a *Holmiensis Graecus Va 7,1-2* és az *Upsaliensis Graecus n. 2* kódexeket. A *proveniencia* feltárásáról ugyanazt mondhatjuk ezekben az esetekben is. A korábbi állításokat már-már megszégyenítő, klasszikus történeti-filológiai mestermunka. Az Escorial katalógus-útvesztőiből nemcsak a külföldi, de a spanyol kutatók sem jutottak ki korábban ép eredménnyel, a szerzőnek sikerült. Elgondolkodtató kérdés, vajon Graux miért nem jött rá a Madridból ismert és a Svédországban általa leírt kéziratok azonoságára. A Madridból ellopott, majd Svédországba került kéziratok vándorlásának követhetésében a szerző – nem túlzás, ha azt mondjuk – *kivételesen* a svéd kutató, Lundström megbízható adataira támaszkodhat.

A kéziratok történetének szövegkritikai célokat szolgáló ilyen léptékű feltárása a *prolegomena* keretein messze túlmutat. Vajon lappanghatnak-e még a CP-nek további másolatai Európa könyvtáraiban? Ha nem is sikerülne az ismert kéziratok számát tovább gyarapítani, a monográfiában leírt öt kézirat átfogó elemzése európai kultúrtörténeti bepillantást ad, és a legmodernebb recepciótörténeti kutatási irányzatokhoz illeszkedik. Mégpedig úgy, hogy minden állítása mögött jól dokumentált, önálló, alap-kutatási eredmények állnak.

A monográfia következő nagyobb egységében a szerző az *editio princeps*t, az 1615. évi *editio Raderianát* vizsgálja. Mivel a kiadás máig meghatározó mérföldkő a CP kutatásában, a szerző méltán szentel megkülönböztetett figyelmet a bemutatására. A módszer itt is dicséretes. A teljesebb kép kialakítása érdekében nemcsak Rader más szövegkiadásait, hanem levelezését is tételesen elemzi. Több olyan helyet idéz az egye-

lőre csupán részben kiadott humanista szellemiségű levelezésből, ahol a jezsuita filológusok egy-egy szöveghely értelmezését tárgyalják. Az ilyen feltárás nem önmagáért való, vagy csupán recepciótörténeti, olykor felekezeti feszültségekre vonatkozó adalékokkal szolgálhat. (Még a jezsuita belső cenzúra működésébe is bepillantást nyerünk.) Sok esetben – a kiadótól kiemelt és önállóan elemzett helyeken túl is – a levelekbe rejtett kiadói vagy kollegiális eszmefuttatások a modern szövegkiadót is segíthetik.

A monográfia következő nagy fejezete a *CP* modern fordításait elemzi. Mivel a fordítások magától értetődően értelmezések, a szövegkiadó nem kerülheti meg vizsgálatukat. A szerző a latin, a francia, a szerb, az angol, a magyar és az orosz fordításokat veszi sorra mindenekelőtt fordítástechnikai szempontokat előtérbe helyezve. Miként maga is megfogalmazza, ezúttal kevésbé volt kíváncsi a szövegkiadói leleményekre. A kritikai kiadás elkészítése során azonban minden bizonnyal érdemes lesz ezeket az egyéni megoldásokat áttekinteni. A latin fordítások (Rader, DuCange és Dindorf) sajátosságait egy szemelvény összehasonlító elemzésével mutatja ki. Az eredmény, DuCange fordításának elsőbbsége, meggyőző. Az elérhető francia fordítás tulajdonképpen a *CP*-t bevezető és az ismeretlen szerző kronológiai – a húsvétszámítással összefüggő – érdeklődéséről tanúskodó, *Syntagma de paschalibus* modern kiadásához és értelmezéséhez kötődik. A szerb fordítások a délszláv történelem szempontjából fontos szemelvényekre összpontosítanak. Az angol fordítások áttekintése során a szerző a világhálón közzétett változatra is kitér. A magyar fordításrészletek is egy történeti forráskiadvány, szemelvénygyűjtemény eredményei. Egyedül az orosz vállalkozás törekszik a mű egészének lefordítására, miként – ígérete szerint – majdan a szerző maga is.

A *CP* forrásainak, illetve forráskezelésének vizsgálatánál a szerző a krónikaíró két fontos forrását (Eusebiost és Malalast) helyezi előtérbe, s azt igyekszik bemutatni, hogy az egyes esetekben eltérő mértékben támaszkodott elődeire. Ragyogó filológiai következtetésnek tartjuk, ahogy a szerző az ószövetségi királyok (Júda és Izrael) párhuzamosan szerkesztett és zavarosnak tűnő *CP*-beli bemutatása alapján bebizonyítja, hogy e sajátosság nem kiiktatandó értelmetlenséget jelent (miként azt egyesek gondolták). Ellenkezőleg: a szerző (majd a másoló) tartalomban és formában egyaránt Eusebios elveszett művének szerkezetét követi. A további forrásrészletek ismertetésekor is számos egyéb önálló filológiai észrevételt és eredményt olvashatunk (pl. hogyan kerülhetett a Vitelliusról szóló tudósítás a *CP* szövegébe, jöllehet az Eusebios *Chronicon*jából hiányozhatott). A források feltárásának szempontjából fontos eredmény Malalas hatásának bizonyítása is, illetve annak pontos kimutatása, hogy Malalas szövegét miként használta fel a *CP* szerzője. Mennyiben másolta szinte szó szerint, és hol, illetve miért tett hozzá kiegészítéseket akár saját kútfőből is. Az egyenetlenségek ismertetése alapján igaza van a szerzőnek abban az alapvető megállapításában is, amikor kijelenti: a ránk maradt *CP* befejezetlen mű vagy legalábbis az *ultima manus* hiányzik róla. A *textus*nak pedig fel kell tüntetnie a *lacunákat* és a betoldásokat. A hiányok tételes jegyzékét, illetve a betoldások értő elemzését olvasva ismét igazolva láthatjuk a modern kiadás szükségességét: az értelemzavaró *lacunák* és a másutt nem hagyományozott betoldások vagy bejegyzések az esetek jelentős részében a korábbi szövegkiadókna vagy fel sem tűntek,

vagy egy-egy áthidaló megoldással szőnyeg alá söpörték azokat. A szerző minden felmerülő kérdésnek következetesen a végére jár. Így ad a korábbi kutatási eredményeket jelentősen meghaladó átfogó értelmezést az ún. *Megas chronographos*nak a CP-be ékelte munkájáról. A szövegkiadás szempontjából kérdés, hogy a szerző milyen formában, és hol közli majd a töredékeket.

Helyeseljük azt a jőzan, konzervatív szövegkiadáói alapállást, miszerint a szerző a szövegben fellelhető törések kapcsán nem éri be a szakirodalomban helytel-közzel felmerülő leegyszerűsítő, a szerzőt vagy a másolót kárhoztató válaszokkal. Abból indul ki, hogy a X. századi másoló tudatosan cselekedett, a jelenségek nem a véletlen vagy a felületesség következményei. Ennek az alapállásnak köszönhető, hogy logikus érveléssel meggyőzően bizonyítani is képes, miért ott, és miért azok a betoldások szerepelnek a kéziratban, sőt olykor a *Codex Vaticanus Graecus 1941* előképét is körvonalazni tudja.

Az utószóban a szerző a követendő kutatási irányokat összegzi. Világos elképzelések, amelyek az eddigi kutatási tapasztalatok és eredmények alapján kristályosodtak ki. Mindez a bizton remélt jövő része. *Hic et nunc* azonban: a most kezünkben lévő, magyar nyelvű monográfiával sem szabad várni. Olyan úttörő, több száz éves tévedéseket felszámoló önálló eredmények sorakoznak benne, hogy a lehető leggyorsabban idegen nyelven is ki kell adni. A tudós világ előtt külföldön is nyilvánvalóvá kell tenni, hogy Juhász Erika kitörölhetetlenül letette névjegyét a CP kutatásában, és a szöveg kiadása a legjobb kezekben van. A monográfia, a szerző munkássága egyszerre követi a magyar klasszika-filológia és bizantinológia legnemesebb hagyományait, és alkalmazza a legmodernebb, külföldön is csak részben ismert módszereket.

HORVÁTH LÁSZLÓ

Erika Juhász (Hrsg.): *Byzanz und das Abendland III. Studia Byzantino-Occidentalia*. (Antiquitas – Byzantium – Renascentia XV.) Budapest, Eötvös József Collegium ELTE, 2015.

Az egész sorozatra jellemző kellemes formátum és szép fedőlap ezt a 2015-ben megjelent kötetet is kitünteti, mely a 2014-es Eötvös Collegiumban megtartott *Byzanz und das Abendland* című nemzetközi konferencia anyagának bizánci történelemmel, kultúrtörténeti érdekességekkel, a *Húsvéti krónikával*, tudománytörténettel és kodikológiaiával foglalkozó előadásait tartalmazza. A tematika színessége már önmagában is vonzóvá teszi a kötetet, ami magas szintű tudományos színvonallal párosul.

Peter Schreiner a VI–XI. századi latin nyelvű történetírók Bizánccról alkotott képét vizsgálja a VI. században működött és Konstantinápolyt is megjárt Johannes Biclarensisen kezdve, aki a császárokat még az antik *Imperium Romanum* keretei közt értelmezi. A Johannes-kortárs tours-i Gregoriust, a Meroving királyság krónikását is mint a Meroving királysággal szemben a bizánci császárság autoritását hangsúlyozó szerzőt jellemzi. Még a VIII. század második felében író Paulus Diaconus számára is Konstantinápoly a

példakép, az ő munkáját a görög historiográfusokkal egybevetve elemzi a szerző. Az utolsó vizsgált *auctor* a velencei Joannes Diaconus, aki a XI. században írta meg *Cronaca Veneziana* című történeti munkáját, ebben a velencei történelemmel párhuzamosan a bizánci császárok történetét is összefoglalja. Joannesnél már megfigyelhető a Bizánc iránti lelkesedés csökkenése, melyet itt az egyre önállóbbá váló Velence nagyságának hangsúlyozása magyaráz; másfelől a VIII. századtól a Karoling birodalom megszilárdulásával párhuzamosan Bizánc fokozatosan kiszorul a latin nyelvű történetírásból, ahogyan Schreiner gondos elemzéséből kitűnik.

Filippo Ronconi Phótios *Bibliothékéje* végső formájának kialakulását a patriarcha életútjának, valamint a keleti és nyugati kereszténység vezetőinek egymáshoz való viszonya alakulásának tükrében vizsgálja. E viszonyt a VIII. századig a pápák részéről görögbarát magatartás jellemezte, ez az attitűd azonban fokozatosan ellenségesse változott. Ronconi végigköveti, hogyan lett ennek, illetve az ebből fakadó egyházpolitikai változásoknak az áldozata Phótios, akit 858-ban neveztek ki konstantinápolyi patriarchának, azonban 867-ben az uralkodó megfosztja címétől, s az ezt követő 3 évben Phótios emlékezetből írja *Myriobiblosát*. 870-ben az egyház kiátkozza, s művét megsemmisítésre ítéli. Phótios ekkor küldi el testvérének, Tarasiosnak a 3 év alatt írt részeket, melyek Ronconi szerint az *ős-Bibliothékét* képezik, és ez egészül ki a továbbiakban Phótiosnak és körének átdolgozásaival és szócikkeivel, s a végső, ránk maradt formát a X. század első éveiben nyeri el.

Herrmann Harrauer „ízes” tematikát választott tanulmánya tárgyául: a Kr. e. I. századtól a Kr. u. VII. századig válogatott már kiadott és még kiadatlan papiruszokból, melyek különféle luxusételek felsorolását, ünnepi lakomára való meghívást, egy húsáros könyvelését vagy éppen afféle bevásárlólistát – különféle gyümölcsök felsorolását –, nagybevásárláshoz megrendelőlistát és recepteket tartalmaznak, mindezt szövegekkel és azok fordításával, valamint helyenként párhuzamos szövegekkel illusztrálva. Ez az átvitt értelemben is csemegeszámba menő tanulmány egyszersmind az étkezéskultúra szociológiájaként is felfogható.

Anasztasia Maravela tanulmánya Felső-Egyiptom nyugat-thébai kolostorainak VI–VIII. századi nevelési tevékenységébe enged bepillantást a legújabb, ezredfordulós és az ezt követő ásatások fényében, melyeken többek közt magyar régészek is részt vettek. Maravela az iskolai szövegek ún. alfabetikus verseit veszi szemügyre, kiegészítve ezt az ezeket tartalmazó ostrakonok, illetve papiruszok pontos, összehasonlító leírásával, s felmutatva a kolostori életben való szerepüket.

John Tolan a keresztesháborúk háttere előtt vizsgálja két XII. századi szerző, Adelphus és Guibert de Nogent leírása alapján Bizánc közvetítő szerepét az iszlám és a latin Európa közt. Adelphus a maga sajátos Mohamed-életrajzában állításai kapcsán egy bizonyos Graeculusra hivatkozik, ezzel szándékozáva kihúzni az esetleges hibáit kárhóztató kritika méregfogát. Tolan szerint Adelphus valódi forrása a IX. század első felében működő Theophanés lehetett, akinek latinra fordított munkája még a XII. században is meghatározó volt a negatív Mohamed-kép kialakításában; ezt követően azonban Bizánc közvetítő szerepe eljelentéktelenedett. Tolan ezt követően ütközteti

a Karoling-kori Európa Bizánc-ellenességét Anna Komnéné nyugati kereszténységről szóló véleményével, illetve Guibert de Nogent Mohamedről és a keleti kereszténységről való negatív megítélésével.

Nicolas Drocourt érdekes szempontot vet fel a Bizánc és a keresztény Nyugat közti VII–XII. századi diplomáciai kapcsolatok vizsgálatakor: mennyire hatott ezekre a természeti környezet, úgy mint a feltűnő természeti jelenségek és katasztrófák, s milyen helyet foglalnak el ezek leírásai a toposz és a realitás között. A Walafrid Strabo által kiadott *Visio Wattinitól* a *Translatio sancti Helianin*, az *Annales regni Francorum*on, Kónstantinos Manassésen át Barbarossa Frigyes követéig alapos összehasonlító tudósítást ad a fentiek beszámolóiról, illetve leírásairól, azzal a végső következtetéssel, hogy a természeti környezet csak korlátozott mértékben volt meghatározó a diplomáciai kapcsolatokban.

Mayer Gyula dialektológiai szempontból foglalkozik Archimédész nyelvezetével: mennyire kell figyelembe venni a dörizáló formákat az archimédési szöveg megállapításakor. A syrakusai dór dialektussal kapcsolatban megállapítja, hogy egyfelől kevés nyelvmű emlék áll rendelkezésre, másfelől a dór dialektusjegyek nem specifikusak, más nyelvjárásokban is megtalálhatók. Az viszont kétségtelen, hogy Archimédész anyanyelve a dór dialektus volt, ahogyan ezt az ókorban is tudták. Azt, hogy a IV–III. században a *koiné* mellett még megvoltak bizonyos dór dialektológiai sajátosságok, syrakusai érmék és – olykor hiperdörizáló – feliratok is alátámasztják a szerző érvelése szerint. A szöveg megállapításával kapcsolatban az a végső következtetése, hogy hiperdörizmusok a III. században is előfordulnak, egyúttal érvényesül egyfajta dörizáló tendencia a kéziratmásolóknál is, emiatt tehát nem szükséges minden erősen dörizáló formát előnyben részesíteni.

Farkas Zoltán a volt Eötvös-kollégista és kiválóan induló klasszika-filológus Czebe Gyula életútját vázolja fel, aki később elsősorban középlatinnal és bizantinológiával foglalkozott, s akinek pályafutását kettétörte 1919-es szerepvállalása, amely után többek jóindulatú támogatása ellenére sem tölthetett be képességeinek és felkészültségének megfelelő állást. A biografikus áttekintés és értékelés egyúttal a kor tudományosságáról is képet ad. A portrét Czebe Gyula bibliográfiája és két A. Heisenberg-levele teszi teljessé.

Mészáros Tamás szintén tudománytörténeti érdekességgel szolgál: áttekinti a Moravcsik Gyula és Darkó Jenő közti nevezetes vitát, ami azért volt annyira figyelmet felkeltő, mert mindketten magyar vonatkozású bizánci forrást adtak ki (az ezekkel való foglalkozás a magyar bizantinológia preferált témái közé tartozott): Moravcsik Kónstantinos Porphyrogennétost, Darkó Laonikos Chalkokondylést. A szerző mindkettejük életútjának áttekintése után magának a vitának – ez a Laonikos-kiadást érintette – a történetét és tanulságait foglalja össze; értékelése szerint Moravcsik, noha több kérdésben többnyire igaza van, túlságosan kritikus, nem veszi figyelembe Darkó kiterjedtebb kódexismeretét.

Srdan Pirivatrić a XII. századi bizánci–magyar–szerb kapcsolatokat elemzi tanulmányában Desa zsupán és Manuél Komnénosz konfliktusa kapcsán, egybevetve a két történeti forrást, Ioánnész Kinnamos és Nikétasz Chóniatész művét, s kimutatva a kettő

közi ellentmondást, mindezt a magyar–bizánci kapcsolatok tágabb perspektívájában. A szerző egyszersmind az 1162–1167 közti évek korrekt kronológiájára tesz javaslatot.

Tóth Iván tanulmányában C. J. G. Turner csoportosítását veszi alapul Bizánc bukásának kortárs krónikásaival kapcsolatban. A vizsgálódás középpontjába állított Kritobulos abba a csoportba tartozik, amely Isten szerepét mellőzi a bukásban, a providenciát pedig relatív történetfilozófiával helyettesíti. A szerző Kritobulos gondolkodásának gyökereit vizsgálva differenciálja és részben módosítja Turner nézeteit a *tyché*vel kapcsolatban, egyúttal rámutatva ennek és a *translatio imperii* gondolatának hellénisztikus eredetére. Egyéb eszmei hatásokat is feltár Kritobulosnál egészen Hérodotosig visszamenően, s a vele való gondolati párhuzamokat részletesebben is elemzi. Véggövetkeztetése, hogy Kritobulos történetfilozófiáját különböző korszakok szerzői határozzák meg, s a háttérben ott van a keresztény Isten-kép is.

Christian Gastgeber a *Húsvéti krónika* és az ún. Megas Chronographos viszonyát vizsgálja, ez utóbbi, V–VIII. századra datált művet a későbbi kivonatoló nevezte el Megasnak. Miután Gastgeber meghatározza e historiográfiai mű helyét és ismerteti a 8.-9. századi szerzőkhöz való viszonyulásával kapcsolatos nézeteket, a Húsvéti krónika 10. századi codex unicusában található Megas-kivonatokkal foglalkozik, melyek többek közt egy császárlistát is tartalmaznak; ennek alapján a szerző korrigálja a Megas-kronológiát, keletkezését a 8.-10. századra téve, egyúttal pedig szövegösszehasonlító módszerrel Megas más történetíróktól (pl. Malalas, Theophanés) való függését is vizsgálja. Véggövetkeztetése szerint a Húsvéti krónika 11. század közepére tehető, történeti érdeklődéssel bíró tulajdonosa különböző excerptumokkal egészítette ki a krónikát, akiről Gastgeber feltételezi, hogy maga is historiográfus volt, s meghatározására is kísérletet tesz.

Juhász Erika kronográfiai szempontból foglalkozik a Húsvéti krónikával. Áttekinti a különböző időszámítási szisztémákat, melyek mindegyike feltűnik a 7. századi Húsvéti krónikában. Dindorf kiadását, melyben az 1. és 2. olympias közt 20 éves periódus van, egybeveti a 10. századi Chronicon Paschaléval, ahol már hibátlan az olympiasok 4 éves periódusának feltüntetése (egy-két, lacunából eredő hibával). Dindorf kiadásában ellenben több téves olvasat is fellelhető, amiből a szerző arra következtet, hogy Dindorf ezeket részben elődeitől vette át, akik nem a 10. századi Húsvéti krónika, hanem egy 16. századi kiadás szövegét követték. Feltárja a Húsvéti krónika forrásait is (Eusebios, Julius Africanus), melyek közvetlen és közvetett hatását mutatja ki.

Martin Hurbanič a Húsvéti krónika ábrázolásából kiindulva Konstantinápoly 626-os avar ostromának egyik fontos hadászati kérdésével foglalkozik: a város hajókkal való védelmével. A Krónika leírása alapján határozza meg a helyszínt, valamint a támadók hajóinak (monoxíla) helyzetét, közben Konstantinápoly topográfiájáról is részletes képet ad. A védelem hajói (scafokaraboi) helyzetének meghatározásához Nikephoros patriarcha krónikájának leírását is felhasználja, egybevetve más szerzők tudósításaival. Hurbanič a források alapján annyira érzékletesen festi meg a helyzetet, hogy azt szinte vizualizálni lehet.

Vratislav Zervan a bitedzés szó más nyelvekbe történő átvételét veszi szemügyre tanulmányában. Moravcsik Gyula és Gyóni Mátvás kutatásaiból kiindulva (akik a ma-

gyar nyelv középgörögre való hatását vizsgálták a 10–11. századtól egyre intenzívebbé váló magyar–bizánci kapcsolatok háttere előtt) elemzi a releváns forrásokat: Laonikos Chalkokondylést és Charitónt, akik közül az utóbbira román kutatók mutattak rá. Zervan a szó európai nyelvekben való elterjedését is vizsgálja, s mindennek alapján arra a következtetésre jut, hogy a szó az északi szláv nyelvekből magyar közvetítéssel került délre. A szó jelentésárnyalatait is szemügyre veszi, ennek kapcsán román előfordulásokat is kimutat, ezért megítélése szerint mind a román, mind a magyar nyelv számba jöhet a szó közvetítőjeként.

Vlastimil Drbal a kései antikvitás zarándokútjait – s nem csupán a keresztényeket – vizsgálja, rámutatva a pogány-keresztény kultúra közti folyamatosságra, kivált a gyógyhelyek vonatkozásában. Ezt az athéni Asklépios-szentéllyel kapcsolatban is kimutatja, egészen a Kr. u. 6. századig követve a tradíciót. Áttekinti a palesztinai, később a keresztények által is látogatott és átvett gyógyszentélyeket, majd az egyiptomiakat, ahol egyes helyeken még az 5. században is egymással párhuzamosan működött a keresztény és pogány gyógyhely. A szerző meglátása szerint bizonyos keresztény zarándoklatok esetében az útvonal megválasztása összefüggött a gyógyító szentélyek elhelyezkedésével.

Ekler Péter a görög és bizánci szerzők hatását elemzi Augustinus Moravus Olomucensis *Dialogus in defensionem poetices* c. művében. Augustinus kulturális irányultságát és műveltségét illusztrálандó foglalkozik Augustinus Bessarion-kiadásával, akinek műveivel a budai könyvtárban ismerkedhetett meg – a tanulmány e része tehát magyar művelődéstörténeti adalékokkal is szolgál. A második részben Augustinus Dialógusának antik előzményeit tekinti át, kimutatva a platóni dialógus hatását mind formai, mind tartalmi szempontból, emellett – más kutatási eredményekre támaszkodva – Macrobiusét és Fulgentiusét is.

Kovács István egy Pannóniában szolgáló egyiptomi katona papiruszon fennmaradt, haza írott levelével foglalkozik, melynek aktualitását az adja, hogy a levelet 1900-as felfedezése ellenére csak 2012-ben adták ki először teljes terjedelmében. A szerző pontos képet ad a fellelés helyéről, a szövegkiadással kapcsolatos problémákról, beleértve a papirusz állapotát is, majd hozza magát a szöveget, felsorolva attikai átírásban az ortográfiai eltéréseket, mindezt kiegészítve a levél német fordításával és saját alternatív olvasataival. Az interpunkció vizsgálatának segítségével kimutatja a latin tradíció hatását, majd antik történetírók szövegpárhuzamait hozva a datálás kérdésével foglalkozik, végül alapos elemzést ad a levél szerkezetéről a papiruszon fennmaradt levelek kontextusába ágyazva. A szöveget a papirusz retrójáról és verzójáról közölt fénykép egészíti ki.

T. Mihálykó Ágnes egy 5. századi papiruszon fennmaradt ima eddigi kiadásokban szereplő szövegének saját korrekciókkal ellátott változatát adja, angol fordítással kiegészítve. A szöveg legérdekesebb vonására, Charón nevének a Jézushoz való fohászkodásba való befűzésére fókuszálva ennek okát kutatja, párhuzamokkal is erősítve tézisé, mely szerint Charón neve nem az alvilág hajósára, hanem a halálra utal – mindennek művelődéstörténeti hátteret is adva.

Szikora Patrícia az utolsó római epikus, Corippus *In laudem Iustini* c. műve kapcsán először a panegirikus irodalom jellemzőiről szól, majd ennek tükrében kifejti, hogy

címe ellenére Corippus költeménye irodalmi értelemben véve nem panegyricus. A poéma rövid áttekintése után a benne foglalt hasonlatokra összpontosít, kimutatva a bennük rejlő dicsőítő elemeket, melyeket a költemény egészébe ágyazva Iustinus burkolt legitimációjaként értelmez.

Amint az áttekintésből is kiolvasható, e változatos, színes kötet sok új megfigyeléssel, tudományos eredménnyel gazdagítja a bizantinológiai szakirodalmat, s külön öröm a legifjabb tudományos utánpótlás (az utolsó három tanulmány szerzői) igen színvonalas írásainak kötetben való megjelenítése. Az úgyszólván makulátlan kötet Juhász Erika szerkesztői munkáját dicséri.

TAR IBOLYA

Zsuzsanna Ötvös: *“Janus Pannonius’s Vocabularium”. The Complex Analysis of the Ms. ÖNB Suppl. Gr. 45. (Antiquitas – Byzantium – Renascentia XIV.)* Budapest, ELTE Eötvös József Collegium, 2015.*

A bécsi *vocabularium* azért került a magyar kutatás figyelmének előterébe, mivel Janus Pannonius volt a legkorábbi azonosított posszesszora. A szerző egy évtizedet fordított ennek a kéziratnak a tanulmányozására. Első közleménye a tárgyban 2007-ben jelent meg,¹ ezt követték újabb és újabb részlettanulmányok. Eredményeinek összefoglalása és továbbfejlesztése bölcsészdoktori disszertációként készült el, melyet – megnyugtató módon – röviddel megvédése után könyv formájában is olvashatunk.²

Fenti indíttatás ellenére a monográfia a legkevésbé sem szorítkozik a hazai vonatkozásokra, hanem a kódexszel kapcsolatos formai és tartalmi kérdéseket azok teljes összefüggésrendszerében vizsgálja, mégpedig négy részre bontva; ezek alkotják az I–IV. fejezetet (15–159).

Az első fejezet a kutatástörténeti áttekintést követően a kézirat kodikológiai és paleográfiai leírását adja, és részletesen azonosítja a tartalmát. Három vízjel 1447–1454 között használt papírokéival egyeztethető; a negyedik fajta vízjel (két lábán álló orosz-lán) pontos párhuzamát – véleményem szerint – egyelőre nem lehetett megtalálni. Ezek többé-kevésbé véletlenül éppen azok az évek, melyeket Janus Ferrarában töltött, s a vízjelek is erre a helyszínre utalnak. Az ívek és őrszók vizsgálata azt mutatja, hogy a kódex törzsrésze (ff. 1–328) 33 *quinió*ból áll, és ezekben nincsen levélhiány, csupán a számozást vették el olykor.

* A recenzió az OTKA NN 104456 jelzetű pályázat támogatásával készült. A szerző a MTA-ELTE-PPKE Ókortudományi Kutatócsoport tagja.

¹ Ötvös Zs.: Janus Pannonius Vocabulariuma. In: Mészáros T. – Jutai P. (szerk.): ΠΑΝΗΓΥΡΙΕ. A Collegium Hungaricum Societatis Europaeae Studiosorum Philologiae Classicae II. országos konferenciáján elhangzott előadások. Budapest 2007. 33–38.

² Peter Thiermannak ez sajnos nem adatott meg, lásd Ötvös Zs. 482. jegyzetét.

A szerző ortográfiai és paleográfiai érvekkel támasztja alá (29 sk.) Kapitánffy István azon állítását, hogy Janus nem lehetett a kódex másolója,³ az elveszett saját kezű bejegyzése pedig a jelzett évkör elejével van inkább összhangban.

A második, rövidebb fejezet (57–68) elsősorban a megelőző leírásból nyerhető adatokra építve keletkezésétől egészen a jelenlegi őrzési helyére való kerüléséig követi nyomon a kézirat útját. A legjelentősebb új eredmény Johannes Cuspinianus szerepének tisztázása pontos kronológiával.

A harmadik fejezet a szótár főszövegének szövegtörténeti vizsgálatát tartalmazza, és tulajdonképpen egyúttal a Pseudo-Kyrrillos-féle szótár új kritikai kiadásának nélkülözhetetlen előmunkálata is.

A szótárnak két korai kódexe ismert (a VIII. századi *Codex Harleianus* és a IX. századi, Martinus Laudunensis személyéhez kötődő redakció). A *Harleianus* Nicolaus Cusanus kezében bukkan föl 1431-ben a bázeli zsinaton, és rövid időn belül számos másolata készül. A XIX. századi kiadás szerkesztője, Georg Goetz tíz ilyen ismert, azonban – mivel *codices descriptiv*nek minősültek – még ezeket sem kollacionálta, és meglehetősen kevés adatot közöl róluk. Ötvös Zs. a Janus-féle példányon kívül további hét, XV–XVI. századi kézirat nyomára bukkant. Joggal jegyzi meg (78 sk.), hogy ezek mindegyikének teljes körű feldolgozása ugyan kívánatos lenne, de nem lehet a jelen mű feladata. Úgyes kézzel négy kódexet választott ki (egy másik bécsi, két münchenit és egy madridit) alaposabb tanulmányozás céljára. Ezek részletesebb vizsgálata és részleges kollacionálása elvezette ahhoz, hogy meg tudja különböztetni a hagyománynak három ágát (ú. m. a másik bécsi kódex, a két müncheni kódex, illetve a madridi kódex). Ezen három ág közül a madridi mutat különös hasonlóságot Janus *vocabularium*ával, mind a főszöveget, mind pedig a kíséző szövegeket illetően.

A madridi és a janusi kódex közötti kapcsolat azonban még ennél is szorosabbnak bizonyult: a szerző talán legjelentősebbnek mondható eredményét a két kódex margináliáinak (vagy margináléinak) összehasonlítása hozta. A szerző sikeresen tárja föl ezeknek különböző rétegeit, és lényegében teljes körű választ ad eredetük kérdésére, a további kutatás számára igen csekély teret hagyva.

Kapitánffy István úttörő elsődleges vizsgálatai egyrészről igazolták, hogy a szótár szerzője nem lehet Janus Pannonius, másrészről föl hívták a figyelmet a margináliáknak Aristophanés két komédiájához kapcsolódó rétegére. Fölvetette azt a lehetőséget, hogy ezen margináliák szerzője, sőt bejegyzője Guarino Veronese lehetett.⁴

Ötvös Zs. kimutatja, hogy a marginális jegyzetek „irodalmi” rétege (nevezzük röviden így a szóban forgó típust) igen jelentős mértékben és azonos vagy nagyon hasonló formában megtalálható a madridi kódexben is, és arra következtet, hogy ezek a Pseudo-Kyrrillos-féle szótár szöveghagyományának valamely pontján annak részévé váltak, és azzal együtt hagyományozódtak: ebből egyúttal az is következik, hogy nem kötődnek szorosan konkrét olvasmányélményekhez, és szerzőjük sem határozható meg. A szerzőnek ez a „szkeptikus” álláspontja egyrészről teljességgel érthető, és a kódex kutatástörté-

³ Kapitánffy I.: Janus Pannonius görög szótára. ItK 95 (1991) 180.

⁴ Kapitánffy I.: Aristophanes, Triklinios, Guarino und Janus Pannonius. ActAntHung 36 (1995) 355 sk.

netének fényében indokolt is; másrésről talán mégsem ennyire reménytelen a helyzet. A madridi kódex, illetve kezeinek pontos datálása egyelőre várat magára, így maradtak függő kérdések, s a többi ismert *recentiores* vizsgálata még hozhat eredményeket (a jelenlegi adatok alapján a szerző két további kódexnek a Janus-félével való szorosabb kapcsolatát tudta kizárni [104 sk.]).

Szintén kiemelkedő jelentőségű eredménye a monográfiának a margináliák másik rétegének elkülönítése és eredetük föltárása: ezek egy a pseudo-kyrillositól különböző görög lexikográfiai tradícióval való úgymond kontamináció eredményei.

A mű érvelésmenete az egész munka során világos és következetes, mindig számba veszi a különféle interpretációs lehetőségeket. A jegyzetapparátus számos, önmagában is értékes megfigyelést tartalmaz (lásd pl. a 163., 298., 399. és 434. jegyzetet). A szöveges elemzéseket az érveléshez kapcsolódó képmelléletek (176–198) szervesen egészítik ki, így a szerző állításai fontos pontokon közvetlenül is verifikálhatók.⁵

A gyakran nehezen, sőt alig-alig olvasható marginális jegyzetek szövegkiadását és az azokkal kapcsolatos következtetések bizonyítékait a kötet IV–X. függeléke (215–354) tartalmazza. Hogy milyen hatalmas munkát végzett a szerző, talán itt látszik a legjobban. A mű – merhetjük előre kijelenteni – a tárgyalt kérdések hosszú ideig gyakran idézett alapvető feldolgozásának fog bizonyulni.⁶

A részletes bibliográfiát az olvasó a kötet közepén (165–174), a függelékek előtt találhatja meg.

Noha a kötet szövege technikai szempontból nem egyszerű, kisebb *lapsus*okat vagy sajtóhibákat csak meglehetősen ritkán találunk benne.⁷

Végezetül essék néhány szó a sorozatról is, melynek keretében ez a kötet megjelent. Az *Antiquitas – Byzantium – Renascentia* sorozatot csupán két éve, 2013-ban indították a szerkesztők, Farkas Zoltán, Horváth László és Mészáros Tamás, de e sorok írásakor már a 18. köteténél tart. A kötetek az Eötvös Collegium kiadásában jelennek meg (két esetben a Typotex Kiadó gondozásában), takarékos, mindazonáltal igényes kivitelben. A jelen kötet belívei Jutai Péter gondos munkáját dicsérik. A két közös kiadású kötet kivételével a sorozat tagjai letölthetők a Collegium honlapjáról (<http://honlap.eotvos.elte.hu/kiadvanyok/>). A nyílt hozzáférés következetes alkalmazása példamutató tudományszakunkban. A digitális változat azok számára is további előnyöket kínál, akik rendelkeznek a nyomtatottal, és pl. nagyrészt pótolja a részletes mutatók hiányát.

MAYER GYULA

⁵ A *Harleianus* és a bécsi *vocabularium* az őrző könyvtárak honlapján keresztül teljes, színes digitalizátumként is elérhető.

⁶ Hogy a dolgozat már készüléseinek fázisában is megtermékenyítőleg hatott a kutatásra, bizonyítják a hozzá kapcsolódó, illetve általa ihletett munkák (18, 61 sk., 157).

⁷ Így 34: *tacres*; 35: *consequently alighanem consistently helyett*; 114, 349. j.: *Bibl. Publ. (Bibl. Univ. helyett)*; 121, 382. j.: a TLG heidelbergi proxy-jának címe csak az ottani hálózaton belül segíti az olvasót; 123–124: a kódex-jelzetek megadása nem egészen következetes; 129, 407. j.: a címleírásban többször *j* (i helyett). *Ajunctae* (*Adiunctae* h.); 148: *seems* (*seem* h.); 290: *ἐκλάμβανονται, διάστροφος*; 291: *vel* (*ut* h.), *ἀπτικστί*; 346: *ἄσθενω*.

Corollarium. A Szegedi Tudományegyetem Klasszika-Filológiai és Neolatin Tan-
székének online folyóirata: <http://www2.arts.u-szeged.hu/cia/Corollarium/index.htm>;
ISSN 2064-5023; 1–2. évfolyam (2013–2014).

A *corollarium* szó hallatán a latinul tudóknak több minden juthat eszükbe: a *corona* kicsinyítő képzős alakja vagyis „koszorúcska”, virágcsokorszerű apró figyelmesség vagy ajándék, esetleg a középkori logikai szaknyelv metaforikus kifejezése egy szillogizmusból adódó általános következtetésre. Néhány éve a szegedi klasszika filológiai körökben a *Corollarium* (immár kapitálissal) mást is jelent: egy olyan nyílt hozzáférés elvén működő, online elérhető tudományos folyóiratot, melynek célja – s itt mindjárt idézem a világosan megfogalmazott missziós mondatot a köszöntőből –, „hogy publikációs lehetőséget biztosítson a doktori képzés előtt álló, abban részt vevő, illetve azt sikeresen lezáró fiatal kutatóknak.” A megjelenő tanulmányok tematikus köre a tág értelemben vett ókortudomány, a bizantinológia, a medievisztika, el egészen az utóéleti kérdésekig és – a tanszék nevéhez híven – újlatin stúdiumokig. A szakmai színvonalat a főszerkesztő, Tar Ibolya és a lelkes szerkesztőbizottság – a szegedi klasszika filológia legifjabb nemzedékének tagjai –, Gellérfi Gergő és Hajdú Attila biztosítják.

A bemutatkozó szöveg elsődleges célja természetesen a modern megjelenési forma indoklása. A találóan megválasztott latin idézetnél túl (*Tempora mutantur et nos mutamur in illis*)¹ olyan kulcsszavak bukkannak fel, mint „rugalmasság, a rendszeres megjelentethetőség nagyobb biztonsága és a jóval tágabb körben való terjesztés/hozzáférés lehetősége.” Valamennyi megfontolandó szempont. Nem ismerem a nemzetközi mezőnyt és nem mértem fel az ilyen kezdeményezések gyakoriságát Hesperióban, de úgy gondolom, Magyarországon magyar szakmai közönségnek szóló internetes ókortudományi folyóiratnak van létjogosultsága. A szerkesztők joggal remélhetik, hogy ezáltal „élénkülni fog a tudományos aktivitás és a különböző tudományterületek közti párbeszéd”. Mi ennek a biztosítéka?

A honlap megjelenése egyfelől esztétikus (kellemes pasztell színárnyalatú háttér, diszkrét babérlevél-ornamentika: mintha éppen most fonódna belőle *corollarium*), másfelől igen áttekinthető és jól használható: a kettő külön-külön sem igen mondható el az internetes oldalak legtöbbszöréről, együttesük pedig már-már fehér hollónak számít. A megfelelő földre kattintva azonnal áttekintést kapunk a tanulmányokról: itt nemcsak a szerző nevét és írásának címét olvashatjuk, hanem a rövid összefoglalót is (a tanulmány végén ez angol nyelven is megtalálható). A dolgozatok címe melletti „pdf” jelzésre kattintva azonnal a megfelelő helyen nyílik ki a „könyv”. Igen, könyv, mert valóban nyomdakészen megszerkesztett, virtuális könyvről van szó, nem pedig – *sit venia verbo* – word-dokumentumok pdf-esített laza csokráról. Az „Indexek” című fül még üresnek látszik, ám amit sejtem – ha jól sejtem –, nagyon jó elgondolás, és a jövőben feltétlenül megvalósítandó. A tanulmányok szaporodása ugyanis szükségessé tesz majd egy adatbázist, mely nemcsak tartalomjegyzéket ad, hanem a tanulmány kulcsszavait, esetleg magukat a szövegeket is teljes egészében kereshetővé teszi, s ilyenformán valóban virtuális indexként szolgál.

¹ Csak érdekességgéppen jegyezzük meg: az idézet rendkívüli ismertsége ellenére nem klasszikus, legfeljebb klasszikus ihletésű (vö. Ov. *Met.* XV, 165).

Hadd térjek most ki röviden a lényegre, ami pedig egyértelműen a rendkívül változatos és értékes, kivétel nélkül lektorált tartalom. Eddig két évfolyam jelent meg (2013–2014), mindkettő hű marad a célként kitűzött tematikus sokféleséghez. Az első mindjárt két újlatin tárgyú tanulmánnyal indít: Palotás György egy lengyel–magyar uralkodóházasság alkalmából született nászdal eleméz (Az 1539-es krakkói „nászdal-verseny”, 6–19), Ábrahám Ádám egy kolozsvári jezsuita művét vizsgálja, mely izgalmas adalékokkal szolgál a tizenharmadik század szellemi életéhez (*Principes Transylvaniae – Erdély fejedelmei jezsuita szemmel*, 20–28). Kárpáti András Dániel írása visszavezet az ókorba, és annak egyik eseménydús éjszakáját, Thébai fellegvárának visszafoglalását tárgyalja a források tükrében (*Egy ókori kommandó története*, 30–37), Vámos Hanna Phaedrus kalandos kézirati hagyományának és utóéletének egyik fontos állomását jelentő kéziratot vizsgál (*A Codex Wissemburgensis meséinek sorrendjéről – Esettanulmány*, 38–48), Varga Viktor a faktivitás nyelvészeti fogalmát hívja segítségül Catilina első beszédének újszerű elemzéséhez (*Gondolatok a faktív igékről és meggyőző erejükről*, 50–58), Gellérfi Gergő a iuvenalisi satíra és az eléghagyomány (főként Propertius) kevésbé vizsgált kapcsolatára irányítja a figyelmet (*Iuvenalis és Propertius – A kontraszteremtés egy eszköze a Szatírákban*, 60–68), Hajdú Attila pedig a sajátos szemléletmódú Ephoros világába vezet be, megmutatva, hogyan jellemezte a történetíró a görög történelem nagy alakjait, és milyen szerepet szánt nekik (*Az egyén szerepe a kyméi Ephoros világtörténeti munkájában*, 70–111). Érdekes módon ez az antik arcképcsarnok az idő-, tér- és szemléletbeli szakadék ellenére párhuzamba állítható a *Principes Transylvaniae* hasonló igényű áttekintésével, mely a kötet második tanulmányának tárgya. Vagyis a két írás valószínűleg önkéntelenül is párbeszédet folytat egymással.

A második évfolyam első tanulmányában Horváth Balázs Sallustius magyarországi utóéletébe enged bepillantást (*Kazinczy Ferenc Sallustius-fordítása*, 4–16), Palotás György ezúttal a humanista-udvari költészet másik műfajának, a gyászdalnak egyik kevésbé ismert példájával foglalkozik (*Apoteózis-motívumok Verancsics Mihály 1540-es epicediumában*, 18–29). Kárpáti András Dániel az utóéleti témák után ismét az ókori világba vezető fordulatot celebrálja egy valamikori antik szoborhoz tartozó feliratot járva körül (*Megjegyzések egy boiótiai felirathoz*, 30–35), Gellérfi Gergő Iuvenalis egyik kétségbeesetten nehéz helyét értelmezi a szövegkritika és irodalmi allúziós technika alapján (*Sulcum deducit harena – Iuvenalis 1. satírája zárlatának értelmezéséről*, 36–42), Szikora Patricia a kevésbé ismert késő antik epikus, Corippus *Johannis* című művének értelmezésére vállalkozik (*Corippus római eposza*, 44–52), végül, de nem utolsósorban Pál Katalin arra az izgalmas kérdésre keresi a választ, milyen természetű is Sókratés híres-hírhedt rúttsága s hogyan jelenik meg a szöveges hagyomány különböző ágaiban (*Sókratés rúttsága Aristophanés, Platón és Xenophón írásaiban*, 54–89).

Sapienti sat! A tanulmányok részletes értékelését meghagyom azoknak, akik a témáknak valódi szakértői, s így azok avatottabb olvasói lesznek, mint e sorok írója lehetett. Nem marad más hátra, mint hogy a főszerkesztő Tar Ibolyával együtt magam is jó böngészést, tanulságos elmélyülést kívánjak a reménybeli közönségnek és a közlésre vágyó ifjú tudósoknak, akik előtt a virtuális tér bármikor nyitva áll: *Publicaturis lecturisque salutem!*